

AZƏRBAYCANIN SƏNƏTKARLIQ TƏŞKİLATLARINDA İDARƏÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ (XVIII-XIX əsrlər)

Camal Mustafayev

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: mustafayev1954@list.ru

Xülasə. Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sənətkarlıq təşkilatları, onların fəaliyyət istiqamətləri və prinsipləri tədqiq edilir.

Açar sözlər: əsnaf, idarəçilik, təşkilat, nizamnamə, sənətkarlıq, ustabaşı.

MANAGEMENT ISSUES IN CRAFT ORGANIZATIONS IN AZERBAIJAN (XVIII-XIX centuries)

Jamal Mustafayev

*Azerbaijan State Oil and Industry University, Baku,
Azerbaijan*

Abstract. The article discusses the craft organizations in Azerbaijan in the 18th and 19th centuries, directions and principles of their activities.

Keywords: asnaf (craftsman organizations), management, crafts, ustabashy (chief master).

ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ В РЕМЕСЛЕННЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА (XVIII-XIX века)

Джамал Мустафаев

*Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности, Баку, Азербайджан*

Резюме. В статье рассматриваются ремесленные организации, действовавших в Азербайджане в XVIII и XIX веках, направления и принципы их деятельности.

Ключевые слова: аснаф, ремесленная организация, ремесленничество, уstabашы.

---

1. Giriş

Azərbaycanda hələ erkən orta əsrlər dövründə meydana gəlmiş və uzun inkişaf yolu keçmiş sənətkar təşkilatları son orta əsrlər dövründə daha çox əsnaf adı ilə tanınırdılar. Mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda bu təşkilatların sənət istehsalında və şəhər həyatında oynadıqları rol haqqında ziddiyətli fikirlər mövcuddur. XIX əsrdə Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərmiş bu təşkilatların fəaliyyətini tədqiq etmiş bəzi tədqiqatçılar [9, s.277] onların rolunu bir qədər şişirdərək əsnafları daxili muxtariyyətə malik təşkilat kimi xarakterizə edirlər. Bu məsələyə toxunmuş sovet dövrü tarixçisi V.N. Leviatov isə əsnafları XVIII-XIX əsrlərdə “şəhər həyatına azacıq da olsa təsir göstərməyən zəif təşkilatlar” adlandırır [12, s.60]. Əldə olan mənbələr üzərində aparılan araşdırmalar sonuncu fikrin real vəziyyəti daha düzgün əks etdirdiyini göstərir.

Tədqiq olunan dövrdə əsnafların fəaliyyətinə toxunmuş bütün mənbələrdə bu təşkilatların idarəçiliyi ilə məşğul olan vəzifəli şəxslər kimi ustabaşının, ağsaqqalın, xəzinədarın və igidbaşının adı çəkilir. Əsnafların daxili strukturu və idarəçiliyi haqqında ən mötəbər mənbələrdən olan XVIII əsrin 20-ci illərində tərtib edilmiş “Təzkirət əl-muluk”da göstərilir ki, hər bir əsnaf hörmətli və yüksək ixtisaslı ustalardan özünə ustabaşı seçir. Lakin

ustabaşı öz vəzifəsinin icrasına yalnız şəhər hakimi tərəfindən təsdiq edildikdən sonra başlaya bilərdi: "...hər bir (peşəkar) sinf və hər kənd kimi etibarlı və əmin bilirlərsə, öz aralarında təyin edib və onun adına rızanəmə (razılıq vəərəqəsi-C.M.) yazıb onun üçün bir məvacib təyin edir, nəqibin möhürü ilə etibarlandırılıb, kələntərin hüzuruna gətirib ondan xələt və təliqə alarlar" [17, s.81]. Şübhəsiz ki, şəhər hakimi tərəfindən təsdiq edilən ustabaşının əsas funksiyası onun əmr və sərəncamlarını yerinə yetirməkdən ibarət olurdu. Bu fikri XIX əsrdə İrəvan şəhərindəki əsnafların fəaliyyətindən bəhs edən mənbənin məlumatları da təsdiq edir: "Sexlərin quruluşuna gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlar hər il sənət və ticarət sahəsi üçün ustabaşı seçsələr də, onun vəzifəsi ancaq şəhər xəzinəsi üçün toplanacaq vergilərin bölüşdürülməsi və toplanması ilə məhdudlaşır" [6, s.31].

Əlbəttə, bu deyilənlər real vəziyyətə uyğun olsa da, onu heç də tam əks etdirmir və ustabaşının şəhər hakimlər qarşısında alət olması təsəvvürü yaradır. Əslində isə əsnaf təşkilatları və üzvləri arasında bağlanan müqavilələrin təsdiqi, kargərliyə (ustaköməkçiliyinə) və ustalığa keçməyə iddia edənlər üçün sınaqların təşkili kimi məsələlər ustabaşının səlahiyyətlərinə daxil idi. Ustabaşılar əsnaf daxilində, çox məhdud şəkildə də olsa, məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Əsnaf üzvləri arasındakı münaqişələrin həll edilməsi ilə onlar məşğul olurdular. Onlar eyni zamanda başçılıq etdikləri əsnaf üzvlərinin hakimiyyət orqanları qarşısında yerinə yetirməli olduqları mükəlləfiyyətlər üçün də məsuliyyət daşıyırdılar. Bu məsələdən bəhs edən mənbələrdən birində yazılırdı: "Xanların adəti rəiyyəti və peşəkarları (sənətkarları-C.M.) biyara çağırıb müftə işlətmək idi. Hər əsnafın biyara getməsinin məsuliyyəti uskara (ustabaşına-C.M.) məxsus bir vəzifə imiş. Həmkarlarını toplayıb bayraq altında biyar məhəlləsinə aparmaq və üstlərində durub işlətmək kimi şeylər (onların) vəzifəsi idi" [4, s.27]. Ustabaşılar tutduqları vəzifənin müqabilində bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olunmaqla yanaşı, həm də aylıq məvacib alırdılar [4, s.27; 17, s.81].

Ustabaşılardan öz vəzifələrinə hansı müddətə seçilmələri haqqında mənbələrdə və tarixi ədəbiyyatda yekdil fikir yoxdur. XIX əsrdə əsnaf təşkilatlarının tarixini tədqiq etmiş S. Yegiazarov və P. Şanşyev kimi müəlliflər ustabaşılardan qeyri-müəyyən müddətə seçildiklərini, bəzi hallarda isə onların öz vəzifələrini az qala ömürlük icra etdiklərini iddia edirlər [7, s.277; 14, s.31]. Öz tədqiqatlarında bu məsələyə toxunmuş Q. İzmirov isə ustabaşılardan seçildikləri vəzifəni 5 ildən artıq icra edə bilmədiklərini iddia edir [11]. Etnoqrafik materiallar əsasında Şəkinin əsnaf təşkilatlarının tarixini tədqiq etmiş R.Əfəndizadənin fikrincə isə ustabaşılar seçildikləri vəzifədə 3 ildən artıq qala bilməzdilər [16, s.4]. İrəvan əsnaflarında ustabaşılardan bir il müddətinə seçilmələri haqqında yuxarıda məlumat vermişdik. Bütün bu deyilənlər göstərir ki, XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərində ustabaşı vəzifəsini tutmaq üçün vahid müddət yox idi. Lakin heç bir halda bir nəfərin bu vəzifəni ömürlük tutmasına yol verilmirdi.

Əsnaf təşkilatlarının idarə edilməsində ağsaqqallar da fəal iştirak edirdilər. Onların sayı əsnaf üzvlərinin sayından asılı olaraq iki, üç və hətta dörd nəfər ola bilərdi [3, s.72]. Ağsaqqal formal cəhətdən ustabaşının köməkçisi hesab edilsə də daha çox şəhər hakimiyyət orqanları qarşısında məsuliyyət daşıyır və ilk növbədə şəhər hakiminin tapşırıqlarının yerinə

yetirilməsinə cavabdeh idi. Onlar bundan əlavə lazım gəldikdə ustabaşını əvəz edir, ustabaşı ilə birlikdə məhkəmə işlərinə baxırdılar. Əsnafa daxil olan emalətxanalar şəhərin müxtəlif məhəllələrinə səpələndikləri halda ağsaqqalın səlahiyyəti ustabaşılardan səlahiyyətinə bərabərləşdirilirdi. Ağsaqqallar da ustabaşılar kimi əsnaf xəzinəsindən məvacib alırdılar [9, s.272-273; 15, s.31-322].

Əsnafların maliyyə işlərini aparmaq üçün xəzinədar seçilirdi. Onun başlıca vəzifəsi əsnaf üzvlərindən əsnaf xəzinəsi üçün nəzərdə tutulan üzvlük haqlarını və cərimələri toplamaq idi. S. Yegiazarovun yazdığına görə, xəzinədarın əsnaf başçısından heç bir asılılığı yox idi və o, yalnız əsnafın ümumi yığıncağı qarşısında hesabat verirdi [9, s.276]. Bizim fikrimizcə S.Yegiazarov xəzinədarların müstəqilliklərini bir qədər şişirdir. Bunu xəzinədarların əsnaf xəzinəsinə toplanan vəsaitdən ancaq ustabaşının icazəsi ilə istifadə edə bilməsi faktı da təsdiq edir.

Əsnaf idarəçiliyində ən aşağı vəzifə igidbaşı hesab edilirdi. Bəzi hallarda bu vəzifəyə əsnafa daxil olmayan kənar şəxslər təyin edilirdilər. İstənilən halda igidbaşı vəzifəsini tutan şəxs əsnafa daxil olan hər emalətxanadan 10 qəpik hesabı ilə aylıq məvacib alırdı [9, s.278]. Bəzi hallarda isə bu vəzifəni əsnafa daxil olan ustalar növbə ilə yerinə yetirirdilər. Görünür, belə hallarda igidbaşı vəzifəsinin yerinə yetirilməsi ustalar üçün şəxsi mükəlləfiyyət xarakteri daşıyırdı. Əsnaf məhkəmələrinin qərarlarının, ustabaşı və ağsaqqalların sərəncamlarının yerinə yetirilməsi igidbaşının vəzifəsi hesab edilirdi. Bundan əlavə, bazara çıxarılan xammalın çeşidi və qiyməti haqqında məlumat toplayıb əsnaf üzvlərinə çatdırmaq, əsnaf üzvlərinin ümumi yığıncağa, məhkəməyə, dini və dəfn mərasimlərinə dəvət etmək də igidbaşının vəzifələri sırasına daxil idi [3, s.73; 9, s.277].

Əsnafların ən ali orqanı ümumi yığıncaq idi. Əsnafların daxili həyatına dair bütün vacib məsələlər burada həll edilirdi. Bu məsələlər sırasına əsasən aşağıdakılar daxil idi: ustalığa və əsnaf üzvlüyünə qəbul, günahkar əsnaf üzvlərinin cəzalandırılması, ehtiyacı olan əsnaf üzvlərinə yardım göstərilməsi və nəhayət, vergi və mükəlləfiyyətlərin əsnafa daxil olan emalətxanalar arasında bölüşdürülməsi. Əgər nəzər alsaq ki, Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətində vergilər ildə 4 dəfə toplanırdı [1, v.34-35; 7, s.110] və şəraitə uyğun olaraq onlara müəyyən dəyişiklik etmək zərurəti yaranırdı, onda belə ehtimal etmək olar ki, əsnafların ümumi yığıncağı il ərzində ən azı 4 dəfə toplanırdı.

Əldə olan materialların təhlili göstərir ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əsnaflar Avropadakı sex təşkilatlarından özlərinin primitivliyi və patriarxallığı ilə seçilirdi. Əsnaflarda sənətkarların davranış qaydalarını və sənət istehsalının bütün tərəflərini əhatə edən sənəd yox idi. Nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərən Qərbi Avropa sexlərindən fərqli olaraq əsnaflarda idarəçilik daha çox adətlərə və şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Müsəlman Şərqi digər ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da sənətkar təşkilatlarının daxili həyatında, ilk növbədə isə təşkilat üzvlərinin əxlaq və davranış qaydalarının tənzimlənməsində İslam dini

böyük rol oynayırdı. Bunu XVIII-XIX əsrlərdə İranda, Türkiyədə və Azərbaycanda tərtib edilib sənət istehsalının ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilmiş risalələr də təsdiq edir.

Bəzi dövrlərdə risalələri əsnaf təşkilatlarının nizamnamələri kimi qələmə verməyə cəhd göstərilə də bu özünü doğrultmamışdır. Bilavasitə istehsal prosesinin tənzimlənməsini də özlərində əks etdirən Qərbi Avropa sənətlərinin nizamnamələrindən [14, s.14] fərqli olaraq, risalələrdə daha çox sənətkarların islam qaydalarını mənimsəmələri və bundan irəli gələn əxlaqi-etik normalara riayət etmələri ön plana çəkilirdi.

Peterburqda Rusiya EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun əlyazmalar fondunda saxlanılan risalələr göstərir ki, hər bir əsanafın özünə məxsus risaləsi var idi. Buna misal olaraq dəmirçilərin, boyaqçıların, dülgərlərin və başqalarının risalələrini göstərmək olar. Əldə olan risalələrin, demək olar ki, hamısı vahid formada tərtib edilmişlər: əvvəlcə Allahı tərif edən giriş, sonra isə qısaca olaraq sənətin yaranma tarixi, İslamın əsas müddəaları, İslam dünyasında baş vermiş əsas hadisələr və nəhayət, sənətkarların davranış qaydaları – usta ilə şagirdlərin münasibətləri, ağsaqqalların təşkilatdakı rolu və ustalığa qəbul şərh olunur.

Orta əsrlərin islam ruhunda tərtib olunmuş risalələrində əsas ideyalardan biri bu və ya digər sənət sahəsini xalqın gözündə qaldırmaq və daha çox üzv qəbul etmək üçün onun ilahi və müqəddəs mənşəyə malik olmasını əsaslandırmaq idi. Ayrı-ayrı sənət sahələrinin meydana gəlməsi hökmən müqəddəs şəxsiyyətlərdən və peyğəmbərlərdən birinin adı ilə bağlanılır və bu şəxslər həmin sənətin hamisi – piri elan edilirdi [13, s.32]. Dəmirçilərin və ümumiyyətlə, metal emalı ilə məşğul olan sənətkarların piri Davud hesab edilirdi. Burada Qurani-Kərimin təsiri açıq-aşkar hiss olunur. Belə ki, Qurani-Kərimin 21-ci surəsinin 80-ci ayəsində və 34-cü surəsinin 10-cu ayəsində deyilir ki, Allah dəmiri Davud üçün yumşaltmış və ona zirehli geyim hazırlamağı öyrətmişdir.

Onu da göstərmək lazımdır ki, sənətkarlar arasında şifahi şəkildə yayılmış rəvayətlərdə də hər hansı sənət sahəsinin meydana gəlməsi və inkişafı İslamın müqəddəs şəxsiyyətlərinin adı ilə bağlanırdı. Buna misal olaraq Kiçik Asiyada dabbalıq sənətinin banisi hesab edilən Əxi Evran haqqında rəvayətləri göstərmək olar. Görkəmli şərqsünas V.A.Qordlevski tərəfindən qələmə alınmış belə rəvayətlərdən birində deyilir ki, Məhəmməd peyğəmbərin və imam Əlinin iştirak etdiyi döyüşlərin birində Əxi Evran böyük hünər göstərir və buna görə imam Əli Peyğəmbərin təklifi ilə öz qızını ona ərə verir. Üç gün və üç gecə davam edən toyda 99 qoyun, keçi və öküz kəsilir. Toy mərasimi başa çatdıqdan sonra Peyğəmbər Əxi Evranı mətbəxə aparır və kəsilmiş heyvanların dərilərini ona verir. Əxi Evran isə bir surka ərzində bu dərilərin hamısını emal edib müxtəlif rənglərə boyayır və Peyğəmbərə təqdim edir. Hamı buna təəccüblənir və heyran qalır. Bundan sonra imam Əli dabbalıq sənətinin sirlərini mənimsəmək və kamil usta səviyyəsinə yüksəlmək rəmzi kimi onun belinə qurşaq bağlayır [5, s.1177].

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, risalələrdə sənət üzvlərinin mənəvi keyfiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirilirdi və onların hər birindən aşağıdakı ümumi qaydalara riayət etmək tələb olunurdu: Əvvəla, hər bir əsnaf üzvü ruhən və cismən təmiz, əliaçıq, allahdan qorxan olmalı

və vaxtlı-vaxtında ibadət etməlidir; ikincisi, hər bir əsnaf üzvündə öz peşəsinin risaləsi olmalıdır. Əks təqdirdə, belə adam axirət dünyasında mənfur görkəm alacaq, bütün mələklər və müqəddəslər tərəfindən lənətlənəcək; üçüncüsü, risaləsi olub namz qılan və öz gəlirinin bir hissəsini din yolunda xərcləyən hər bir sənətkar bununəvəzində böyük mükafat alacaq və axirət dünyasında kafirləri məhv edənlərə, məscid və mədrəsə tikdirənlərə bərabər tutulacaq. Nəhayət, dördüncüsü, risalələrdə yazılanlara inanmayanlar kafirdirlər [13, s.31-32].

Əsnaf təşkilatları öz fəaliyyətlərində əsas diqqəti əsnaf üzvlərinin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə yönəltməklə yanaşı bir sıra praktiki işlərlə də məşğul olurdular. Bu təşkilatlar bir çox hallarda hakimiyyət orqanları ilə sənətkarlar arasında vasitəçi kimi çıxış edərək sonuncuların vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına çalışırdılar. Əsrlər boyu kök salmış adətlərə görə əsnaf başçıları zəruri hallarda hakimiyyət orqanlarına sənətkarların sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, daha çox isə onlardan toplanan vergiləri azaltmaq xahişi ilə müraciət edə bilirdilər. Bu adət o dərəcədə dərin kök salmışdı ki, hətta rus işğalının ilk illərində əsnaf başçıları belə xahişlə rus hakimiyyət orqanlarına da müraciət etmişdilər [9, s.253]. 1820-ci ildə Şamaxıda bir neçə nəfər toxucu, çox güman ki, ustabaşı və ağsaqqal “ustaların birliyi” (“общество мастеровых”) adından rus məmurlarına icarədarın özbaşınalığından şikayət edərək növbəti il üçün vergilərin toplanmasını təşkilatın özünə həvalə etməyi xahiş etmişdilər [2, v.9 ar.].

Əsnaf təşkilatlarının əsas vəzifələrindən biri də bu və ya digər sənət sahəsi üzrə gənc ustaların yetişdirilməsi prosesinə nəzarət etmək idi. Müəyyən müddət ərzində usta yanında sənətin sirlərinə yiyələnmiş gənc yalnız əsnafın ümumi yığıncağının qərarı ilə əvvəlcə kargər – usta köməkçisi, sonra isə usta adı ala bilərdi. Əsnaf yığıncağı kargər adına iddia edən şagirdin peşəsinin sirlərinə nə dərəcədə yiyələndiyini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onun həm də şəriət, təriqət və mərifət qaydalarına yiyələndiyinə əmin olmalı idi. S.A.Yegiazarovun yazdığına görə əsnaflarda zəruri təhsil müddətini başa vuran şagird yarım usta – kargər adını alırdı. Bunun üçün usta öz şagirdini əsnaf üzvlərinə təqdim edərək onun sənəti nə dərəcədə mənimsəməsi barədə məlumat verirdi. Bu məlumat əsnaf üzvlərini qane etdiyi təqdirdə, şagird əsnaf kassasına müəyyən məbləğdə pul ödəyir və bununla da kargər adını almış hesab edilirdi [9, s.123].

Onu da göstərmək lazımdır ki, şagirdlikdən kargərliyə qəbul prosesi, müəyyən istisnalar nəzərə alınmazsa, istər Avropanın sex təşkilatlarında, istərsə də Türkiyə və Azərbaycan əsnaflarında xeyli oxşarlığa malik idi. Bütün hallarda ustanın və sənətkar təşkilatının rəyi əsas götürülürdü [9, s.123; 10, s.80]. Türkiyədə şagirdlikdən kargərliyə (Türkiyədə kargərlər “xəlifə” adlandırılırdı) keçid qaydaları sultan III Mustafanın 1773-cü ildə verdiyi fərmanla rəsmiləşdirilmişdi: “Şagird yuxarıda göstərilən keyfiyyətləri mənimsədikdən və usta onun yetkinliyinə və sənətlə müstəqil davranmaq bacarığına əmin olduqdan sonra şagird xəlifə olur və fərqlənmə nişanı alır” [8, s.306-307]. Ustanın məlumatlarının şübhə doğurduğu hallarda kargərliyə namizəd əsnaf ustalarından birinin

nəzarəti altında öyrəndiyi sənətə aid nümunə hazırlamalı idi. Belə hala Qərbi Avropa sexlərində də tez-tez rast gəlinirdi. Hər iki halda sənətkar təşkilatının əsas məqsədi iddiaçının sənətin sirlərinə nə dərəcədə yiyələndiyini müəyyənləşdirmək idi [9, s.123; 10, s80]. İddiaçının əl işi əsnaf üzvlərini razı saldığı təqdirdə ustanın onun haqqındakı rəyi dinlənilir və yalnız bundan sonra kargər usta adına layiq görülürdü [16, s.16].

Göründüyü kimi, XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın əsnaf təşkilatları özlərinə məxsus idarəçilik sisteminə malik idilər. Bu idarəçilik sistemi olduqca sadə olub başlıca olaraq əsnaf üzvlərinin davranışlarına nəzarət etmək və sənətin sirlərinin gənc nəslə ötürülməsini təmin etmək idi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 81.
2. Azərbaycan DTA, f. 24, siy. 1, iş 84.
3. Əliyev F.M. (1960), Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı.
4. Nəbiyev Ə. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Nuxa qəzası haqqında tarixi-etnoqrafik materiallar, Azərbaycan MEA Tİ EA. f.1, siy.13, iş 5822.
5. Гордлевский В.А. (1927), Дервиши Ахи Еврана и цехи в Турции, Известия АН СССР, № 1.
6. Городское поселение Эриванской губернии. Сборник статистических сведений о Кавказе, т.І, отд. І, Тифлис, 1869.
7. Григорьев В.Н. (1833), Статистическое описание Нахичеванской провинции, СПб.
8. Державин И.Н. (1926), Язык и литература, т.І, М.
9. Егиазаров С.А. (1891), Исследования по истории учреждений в Закавказье. ч.ІІ, Городские цехи. Казань.
10. Иванов К.А. (1915), Средневековый город и его обитатели. СПб.
11. Измиров Г. (1850), Несколько замечаний на статью «О тифлисских цехах», Закавказский вестник, № 1.
12. Левиатов В.Н. (1948), Очерки из истории Азербайджана в XVIII в. Баку.
13. Сборник материалов по мусульманству. СПб., 1899.
14. Удальцов А.Д. (1941), Средневековые города. Крестовые походы, М.
15. Шаншиев П. (1857), Два слова об амкаре. Тифлис.
16. Эфендизаде Р. Материалы о цеховом устройстве в городе Нухе в начале XIX в. НА ИИ НАН Азербайджана. инв. 10.
17. Tadhkiratalmuluk a manual of Safavid administration. Persian text in faksimale and explained by V.Minorski. London, 1943.